

ПРОБЛЕМИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА ТА КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ

УДК 343.9

О. М. КОСТЕНКО,
доктор юридичних наук, професор,
академік Національної академії правових наук України,
заслужений діяч науки і техніки України.

ТЕРОРИЗМ: ПОНЯТТЯ І ПРОТИДІЯ ЙОМУ У СВІТЛІ СОЦІАЛЬНОГО НАТУРАЛІЗМУ

У статті досліджуються концептуальні проблеми, що стосуються визначення поняття тероризму і розробки методики ефективної протидії йому, зокрема методів профілактики терористичних злочинів. Для розв'язання цих проблем автор застосовує методологію соціального натуралізму. На підставі цього дослідження у статті формулюється нове поняття тероризму і пропонується культурно-репресивна модель протидії терористичній злочинності.

Ключові слова: терор, тероризм, терористичний акт, глобалізація тероризму, протидія тероризму, соціальний натуралізм.

Костенко А. Н. Терроризм: понятие и противодействие ему в свете социального натурализма

В статье исследуются концептуальные проблемы, касающиеся определения понятия терроризма и разработки методики эффективного противодействия ему, в частности методов профилактики террористических преступлений. Для решения этих проблем автор применяет методологию социального натурализма. На основании этого исследования в статье формулируется новое понятие терроризма и предлагается культурно-репрессивная модель противодействия террористической преступности.

Ключевые слова: террор, терроризм, террористический акт, глобализация терроризма, противодействие терроризму, социальный натурализм.

Kostenko O. M. Terrorism: Concept and Resistance to It in the Light of Social Naturalism

The article examines conceptual problems concerning the definition of the concept of terrorism and the development of methods for effectively countering it, in particular methods of preventing terrorist crimes. To solve these problems, the author applies the methodology of social naturalism. On the basis of this study, the article formulates a new concept of terrorism and suggests a cultural-repressive model for countering terrorist crime.

Key words: terror, terrorism, terrorist act, globalization of terrorism, countering terrorism, social naturalism.

Що таке тероризм? Від правильної відповіді на це запитання залежить ефективність протидії тероризму. Забезпечити таку відповідь може застосуван-

ня адекватної методології для пізнання сутності такого складного явища, як тероризм.

Останнім часом проблематика, що стосується поняття тероризму та протидії йому, досліджувалася активно, зокрема, такими вітчизняними дослідниками, як В. М. Антипенко, О. М. Бандурка, В. О. Глушков, В. П. Горбулін, В. К. Гришук, В. М. Дрьомін, В. П. Ємельянов, Н. А. Зелінська, В. Н. Кубальський, Б. Д. Леонов, О. М. Литвак, В. А. Ліпкан, а також зарубіжними вченими – А. Шмідт, Л. Шеллі, П. Вілкілсон та ін.

Проте сьогодні актуалізуються ще недостатньо досліджені методологічні проблеми стосовно: 1) визначення поняття тероризму і 2) розробки заходів ефективної протидії тероризму, особливо його профілактики (запобігання йому).

У сучасній вітчизняній кримінології для пізнання різних феноменів злочинності застосовується, зокрема, такий методологічний принцип, як принцип соціального натуралізму¹.

Його сутність полягає у тому, що згідно з ним визнається існування законів соціальної природи, порушення яких у кримінальному законодавстві визнається злочинами. Це стосується і актів тероризму. Отже, у світлі соціального натуралізму акт тероризму слід розглядати як порушення законів соціальної природи, яке у законодавстві про кримінальну відповідальність визнається злочином. Виходячи з цього, і має відбуватися кримінологічна характеристика феномену тероризму, зокрема визначатися поняття тероризму і терористичного акту, висвітлюватися причини і умови, що сприяють тероризму, особа терориста, механізм терористичної поведінки, а також формулюватися концепція адекватної протидії тероризму.

Як свідчать факти, небезпека тероризму в усьому світі має тенденцію до зростання. Це можна пояснити, зокрема, загостренням сучасних соціальних конфліктів². Ці конфлікти і можуть бути *терогенними ситуаціями, які підживлюють терористичні прояви*.

Є всі підстави вважати, що людство сьогодні перебуває в такому стані, коли причин й умов, які породжують тероризм, стає дедалі більше. Поряд з тим розвиток технологій людської діяльності створює умови для виникнення нових, більш небезпечних способів здійснення злочинів, у тому числі терористичних, тобто технологія злочинності змінюється одночасно із соціальним прогресом.

На нашу думку, із цього можна зробити висновок, що кримінальна форма прояву волі й свідомості соціопатичних особистостей витіснятиме інші форми прояву цього комплексу, а саме – війни, революції й т.п. Очевидно, тероризм стане таким, що зможе бути більш ефективним засобом у руках зловмисників, ніж війна або революція, для вирішення соціальних (економічних, політичних, ідеологічних, міжконфесійних, моральних і т. п.) конфліктів на їхню користь.

Терористична атака 11 вересня 2001 р. США показала, що сьогодні терористи можуть становити для суспільства більшу небезпеку, ніж озброєні найбільш сучасною зброєю армії. За цих умов воєнний спосіб вирішення того або іншого конфлікту виявляється менш ефективним і втрачає своє значення. Це стосується будь-яких соціальних конфліктів. Звідси випливає, що озброєні найбільш сучасною зброєю армії втрачають свою роль засобів забезпечення національної безпеки країн, а замість них мають виникати нові засоби забезпечення безпеки, здатні ефективно протидіяти вже невоєнній агресії, а терористичній. США, бу-

дучи здатними протидіяти будь-якій війсьній агресії, 11 вересня 2001 р. виявилися беззахисними, тому що не мали ефективних засобів протидії тероризму.

Тероризм – це особлива форма прояву волі й свідомості соціопатичних особистостей, якій властива своя кримінальна технологія. Ця кримінальна технологія може реалізовуватися через надзвичайно різноманітні дії: убивства, вибухи, захоплення заручників, катування, погрози й т. п. Крім того, тероризм як форма прояву волі й свідомості соціопатичних особистостей може спонукатися надзвичайно різноманітними мотивами й спрямовуватися на досягнення надзвичайно різноманітних цілей. Через цю багатолічність тероризм важко піддається однозначному визначенню, проте таке визначення поняття тероризму необхідно для ефективної протидії йому. Не пізнавши суті тероризму, не можна добратися належного способу протидії йому, бо, як відомо, засоби впливу на те або інше явище залежать від його властивостей.

На нашу думку, *тероризм – це будь-яка дія, що відбувається із застосуванням терору. Терористичними злочинами є злочини, при вчиненні яких застосовується терор як спосіб злочинного посягання. Терор полягає у свавільному створенні небезпеки, здатної впливати на волю людей.* Саме на властивості небезпеки впливати на волю людей і ґрунтується тероризм. Створювана ними небезпека стає в руках терористів засобом, придатним для злочинного впливу на волю людей.

Таким чином, *тероризм – це злочинні дії, способом вчинення яких є терор, тобто свавільне створення небезпеки, здатної впливати на волю людей.* Як і будь-які інші умисні злочини, тероризм є проявом волі й свідомості соціопатичних особистостей, що умисно створюють небезпеку для інших.

На нашу думку, проблема визначення поняття тероризму як злочинного прояву зводиться до встановлення: а) об'єкта, на який відбувається посягання у вигляді тероризму; б) способу злочинного посягання, що визначається властивостями цього об'єкта. Інакше кажучи, ознаками, що використовуються для юридичної дефініції тероризму, мають бути об'єкт, на який посягають злочинці, і спосіб посягання на нього, зумовлений властивостями самого об'єкта.

Як свідчить досвід, форми прояву тероризму надзвичайно різноманітні. Це зумовлює певні труднощі в пошуку визначальних рис тероризму, зокрема тих, що стосуються об'єкта тероризму й способу посягання на нього.

«Спільним знаменником» всіх цих проявів тероризму, за яким він відрізняється від інших складів злочинів, на нашу думку, є те, що тероризм посягає на *безпеку людини (людей) як свободу волі людини жити за законами природи, що не є сваволею.* Таким є об'єкт тероризму. Саме властивостями волі людей визначається спосіб терористичної дії. Цей спосіб полягає в умисному створенні небезпеки для людей, що має здатність впливати на їхню волю в інтересах терористів.

Отже, ознаками, притаманними *тероризму*, є те, що:

1) об'єктом посягання при тероризмі є свобода людської волі, що не є сваволею, тобто можливість виявлення людиною свободи волі, у тому числі й тоді, коли люди виконують певні публічні функції в державних або недержавних публічних інституціях;

2) способом посягання на цей об'єкт є *терор*, тобто свавільне створення небезпеки, здатної вплинути на волю людей в інтересах терористів.

Зазначені риси й повинні бути покладені в основу дефініції тероризму.

Сьогодні надзвичайно актуальною уявляється проблема визначення поняття тероризму, що було б загальноприйнятним для всього людського співтовариства. Актуальності ця проблема набуває, зокрема, у зв'язку з загальною потребою розробки нової парадигми розвитку юриспруденції в умовах глобалізації.

Очевидно, глобалізація юриспруденції породжує потребу в нових доктринах, здатних забезпечити глобалістське розуміння правових явищ. На нашу думку, глобалістське розуміння правових явищ можна забезпечити за допомогою принципу *соціального натуралізму*. Цей принцип використовується нами, зокрема, у кримінологічних дослідженнях і виявився плідним для розв'язання актуальних наукових і практичних проблем. Він випливає з *ідеї природної цілісності світу і заснованої на ній теорії універсального натуралізму*, згідно з якою у світі не існує нічого, крім Природи в її різноманітних проявах: фізичних, біологічних, соціальних. Відповідно до цього принципу суттю тероризму є те, що це дія, яка порушує закони соціальної природи, тобто природні закони, за якими існує суспільство. Виходячи із цього, і можна, на нашу думку, розробити глобалістське, тобто загальноприйнятне в майбутньому під тиском глобалізаційних процесів поняття тероризму й інших правових явищ, які набиратимуть глобального значення.

Відповідно до принципу соціального натуралізму загальною основою визначення понять тих або інших явищ (у тому числі соціальних) для всіх часів і народів є пошук їхньої суті в законах Природи, які є першоджерелом для визначення понять, спільних для всіх часів і народів. Це й дає підстави сподіватися, що з розвитком глобалізації вдасться виробити глобалістське поняття тероризму.

Протиприродність тероризму полягає в тому, що він порушує загальний для всього людства закон соціальної природи, відповідно до якого воля людини має бути незалежною від будь-якого свавілля. Цей закон діє в будь-якому суспільстві, і тому, саме виходячи з нього, може бути виведене так зване глобалістське поняття тероризму, придатне для кожного сучасного суспільства.

Очевидно, що злочинність, і особливо тероризм і організована злочинність, в умовах глобалізації теж глобалізуються. Глобалізація злочинності приводить до необхідності глобалізації й доктрини, яка пояснює злочинність. Людство може адекватно протидіяти глобалізованій злочинності й, зокрема тероризму, лише користуючись відповідною глобальною доктриною, що пояснює цю злочинність.

Інакше не буде сформульована концепція адекватної, тобто глобальної, протидії глобалізованій злочинності (тероризму в тому числі).

Глобалістська доктрина протидії злочинності (у тому числі тероризму) можлива, на нашу думку, лише за умови, що в основу її буде покладений принцип соціального натуралізму. І от чому.

Тільки природні закони суспільного життя людей можуть відігравати роль «спільного знаменника» для всіх часів і народів. Таким чином, глобалізація законодавчого реагування на тероризм можлива лише як розвиток узгодженості національних законодавств із «спільним знаменником» – природними законами суспільного життя людей.

Відповідно до принципу соціального натуралізму основою глобалістської доктрини кримінології має бути ідея: «Злочин – це діяння, що порушує закони соціальної природи, і тому визнане злочином у кримінальному законодавстві».

Звідси випливає й глобалістське визначення терористичного акту, що може бути сформульоване: *терористичний акт – це порушення закону соціальної природи, який полягає в природному праві людини на свободу волі. Це порушення проявляється у вигляді свавільного (умисного) створення небезпеки для людини, що використовується як засіб для впливу на її волю або інших людей, тобто у вигляді терору.*

Без глобалізації кримінологічної доктрини неможливою є адекватна глобалізований злочинності (у тому числі тероризму) протидія цьому явищу. Сама по собі «глобалізація» кримінального (у тому числі антитерористичного) законодавства у світі не може бути продуктивною. Тому що будь-яке законодавство «працює» так, як його застосовують люди. А люди його застосовують так, як дозволяє їм ця доктрина (яка є основою їхньої правової культури), що містяться в їхніх головах.

Таким чином, визначальним фактором у протидії глобалізованій злочинності має бути глобальна антикримінальна культура, заснована на кримінологічній доктрині, що виводиться із принципу соціального натуралізму. Це ж «правило» стосується протидії глобалізованому тероризму.

Виходячи із зазначеного, створення будь-яким способом небезпеки з метою впливу на волю людини (якщо ця воля не є сваволею), а також свавільна протидія таким же способом свавільно іншої людини, – це тероризм: політичний, економічний, ідеологічний, кримінальний і т. п. Іншими словами, кожна людина повинна розуміти, що будь-яке свавільне створення небезпеки для впливу на волю іншої людини є тероризмом. *Тероризм – це злочинні акти, які, будучи проявом сваволі злочинця, способом умисного створення небезпеки, посягають на волю інших людей: політичну волю, волю співтовариства, волю особи, волю посадової особи й т. п.*

Виходячи із цього, пропонується така глобалістська модель норми права, що передбачає кримінальну відповідальність за терористичний акт:

«...Терористичний акт»

1. Терористичний акт, тобто умисне створення будь-яким способом небезпеки для людей з метою свавільного впливу на їхню волю, – карається...

2. Передбачені в частині першій цієї статті дії, вчинені стосовно осіб, які перебувають при виконанні ними публічних функцій, – караються...

3. Передбачені в частині першій або в частині другій цієї статті дії, якщо вони призвели до загибелі людини, – караються...

Для ефективної протидії тероризму треба, на нашу думку, також виявляти *причини й умови*, які породжують тероризм і досліджувати особистість терориста.

Відповідно до *соціально-культурологічної концепції злочинності*, що ґрунтується на принципі соціального натуралізму, причиною тероризму (як й інших злочинів) варто вважати будь-який фактор, що перешкоджає формуванню соціальної культури в людей, тобто фактор, що є причиною неузгодженості їхньої волі й свідомості із законами соціальної природи.

Інакше кажучи, усе, що призводить волю людини в стан сваволі, а свідомість – у стан ілюзій, породжуючи в такий спосіб виникнення *комплексу сваволі й ілюзій у людини, є причиною тероризму*. Це може бути, зокрема, відсутність у тієї або іншої людини можливості пристосування до законів соціальної при-

роди через її відчуженість від природної економіки, природної політики, природної ідеології, які мають властивість формувати у людей соціальну культуру.

Умовами, що сприяють тероризму, є фактори, які визначають прояв комплексу сваволі й ілюзій людини саме у вигляді терористичного злочину (а не будь-якого іншого). Це може бути, зокрема, наявність *соціальних (економічних, політичних, ідеологічних і т. п.) конфліктів* у суспільстві, які визначають відповідно тероризм з економічних, політичних, ідеологічних і та інших мотивів.

Із зазначеної соціально-культурологічної концепції тероризму випливає, що активізація тероризму у світі або в окремому суспільстві породжується кризою соціальної культури людей, за якої будь-які соціальні конфлікти можуть викликати прояв комплексу сваволі й ілюзій у вигляді тероризму.

Надзвичайно проникливо феномен тероризму зображений у творчості Ф. Достоєвського, зокрема, у його романах «Біси», «Брати Карамазови», «Злочин і покарання», а також в «Щоденнику письменника». Художнє дослідження письменником проблеми злочинності й, зокрема тероризму, є неперевершеним. За ближчого розгляду за допомогою принципу соціального натуралізму можна помітити, що Ф. Достоєвський корінь усякого зла, у тому числі злочинності і її різновиду – тероризму, убачав у феномені сваволі й ілюзій людини. Інтерпретація ідей Ф. Достоєвського за допомогою принципу соціального натуралізму дає змогу зробити такий висновок: *«світ від сваволі й ілюзій врятує формування у людей соціальної культури»*.

Оскільки зло, у тому числі злочинність, і зокрема тероризм, – це прояв комплексу сваволі й ілюзій, то можна сказати, що світ від будь-якого зла, включаючи тероризм, врятує соціальна культура людей, тобто погодженість їхньої волі й свідомості із законами соціальної природи.

Тенденція до зростання терористичної активності в сучасному світі свідчить про кризу соціальної культури людей, яка повинна б бути основним фактором протидії тероризму.

На нашу думку, тероризм як форма злочинності стає явищем, що ставить людство перед дилемою: або воно зміниться, створивши нову соціальну культуру для себе, або воно загине від поширення серед людей комплексу сваволі й ілюзій, найнебезпечнішим проявом якого є тероризм.

Отже, безпека сучасного людства – у новій соціальній культурі людей, що дає змогу їм жити згідно із законами соціальної природи. Виходячи із цього, варто визнати, що *радикальним засобом протидії тероризму є формування антитерористичної культури людей як елементу їхньої соціальної культури*.

Терористи – це люди, які: а) у результаті тих або інших причин виявилися за межами дії законів соціальної природи, й тому в них утворився комплекс сваволі й ілюзій; б) під впливом певних умов у них виникає здатність проявити свій комплекс сваволі й ілюзій у вигляді тероризму (а не якогось іншого злочину).

Терористами стають особи, у яких воля перебуває в стані сваволі, а свідомість – у стані ілюзій. Це відбувається під впливом кризи соціальної культури людей у суспільстві. Особистість, у якій утворився комплекс сваволі й ілюзій, вражається тим самим соціальною патологією й тому називається *соціопатичною особистістю*. Звідси закономірність: терористами стають тільки соціопатичні особистості, залучені до тих або інших соціальних конфліктів – політичних, економічних, міжконфесійних, моральних, расових й т. п. Виходячи із цієї

закономірності, і варто діагностувати й прогнозувати терористичні тенденції в суспільстві, зокрема в Україні, а також розробляти стратегію й тактику протидії тероризму.

Якою ж має бути «технологія» протидії сучасному тероризму? Очевидно, людство має усвідомити необхідність переходу до нової соціальної культури, що відповідає сучасному стану речей і відповідно до цього знайти шлях до такого переходу. Це – радикальний засіб протидії, наприклад, тероризму з політичних мотивів. До паліативних засобів належить, зокрема, застосування репресії до терористів.

Такими є основи протидії тероризму, визначені відповідно до *культурно-репресивної концепції протидії злочинності*, що розроблена за допомогою принципу соціального натуралізму. Її суть полягає в поєднанні таких засобів: 1) формування соціальної культури у людей, що забезпечує в них антикримінальний (зокрема антитерористичний) імунітет; 2) застосування кари щодо тих, хто вже вчинив терористичний акт.

Таким чином, відповідно до викладеної концепції протидія тероризму повинна мати таку структуру:

А. Загальний блок. Заходи, спрямовані: 1) проти формування в людей так званого комплексу сваволі й ілюзій, проявом якого і є будь-який злочин, у т. ч. терористичний акт; 2) проти прояву цього комплексу у вигляді злочинів, у т. ч. терористичних актів. Радикальним серед цих заходів відповідно до культурно-репресивної концепції слід вважати формування соціальної (політичної, економічної, правової, моральної) культури громадян у єдності із застосуванням покарання за вчинені теракти (за формулою «культура плюс кара»).

Б. Спеціальний блок. Заходи, спрямовані на усунення терогенних ситуацій (тобто соціальних конфліктів), а також можливостей використання кримінальних технологій, придатних для створення небезпеки для людей. До цих заходів можна віднести, зокрема, дослідження антитерористичними службами соціальних конфліктів, що можуть стати терогенними ситуаціями і технологій діяльності різноманітних об'єднань, члени яких уражені комплексом сваволі й ілюзій. Для цього треба розробити відповідні методики діагностування терогенних ситуацій і комплексу сваволі й ілюзій у осіб, які опинилися у цих ситуаціях, і прогнозування реалізації цього комплексу у вигляді тероризму в умовах терогенних ситуацій (соціальних конфліктів).

1. Докл. про принцип соціального натуралізму див.: Костенко О. М. Культура і закон – у протидії злу. Київ: Атіка, 2008. 352 с. 2. Про криміногенну (і терогенну) роль соціальних конфліктів див., зокрема: Антипенко В. Ф. Міжнародна кримінологія: досвід дослідження тероризму: монографія. Одеса: Фенікс, 2011. 320 с.

References

1. Detalnishe pro pryntsyyp sotsialnoho naturalizmu dyv. : Kostenko O.M. Kultura i zakon – u protydii zlu. – Kyiv: Atika, 2008. – 352 s. 2. Pro kryminohennu (i terohennu) rol sotsialnykh konfliktiv dyv., zokrema: Antypenko V.F. Mizhnarodna kryminolohiia: dosvid doslidzhennia teroryzmu: monohrafiia. – Odesa: Feniks, 2011. – 320 s.

Kostenko O. M. Terrorism: Concept and Resistance to It in the Light of Social Naturalism

Based on his research, the author formulates, in particular, the following conclusions.

Terrorism is any action that takes place with the use of terror. Terrorist crimes are crimes committed by terror as a method of criminal encroachment. Terror is the arbitrary creation of danger, which can affect the will of people

Terrorists are individuals whose will is in a state of arbitrariness, and consciousness - in a state of illusions. This is happening under the influence of the crisis of social culture of people in society. Personality, which formed a complex of arbitrariness and illusions, is struck by the same social pathology and therefore called sociopathic personality. Hence the pattern: terrorists are only sociopathic individuals involved in those or other social conflicts - political, economic, interdenominational, moral, racial, etc.

According to the author of the cultural-repressive concept, the counteraction to terrorism should have the following structure:

A. General block. Measures aimed at: 1) against the formation of so-called complex of arbitrariness and illusions in people, the manifestation of which there is any crime, including terrorist act; 2) against the manifestation of this complex in the form of crimes, including terrorist acts. Radical among these measures in accordance with the cultural-repressive concept should be considered the formation of social (political, economic, legal, moral) culture of citizens in unity with the use of punishment for the terrorist attacks (according to the formula «culture plus punishment»).

B. Special block. Measures aimed at eliminating the terrible situations (ie, social conflicts), as well as the possibilities of using criminal technologies that are suitable for creating danger to people. These measures include, in particular, the study of anti-terrorist services of social conflicts that can become terrorist situations and technology activities of various associations, whose members are struck by a complex of arbitrariness and illusions. For this purpose, it is necessary to develop appropriate methods for diagnosing terrorist situations and the complex of arbitrariness and illusions among those who are in these situations and foreseeing the realization of this complex in the form of terrorism in conditions of terogenic situations (social conflicts).

Key words: *terror, terrorism, terrorist act, globalization of terrorism, counteraction to terrorism, social naturalism.*

DOI: 10.33663/0869-2491-2019-30-328-335

УДК: 343.211.4 + 343.241

О.О. КВАША,
доктор юридичних наук, професор

**ДОТРИМАННЯ СУДОМ ПРИНЦИПУ СПРАВЕДЛИВОСТІ
ПРИ ПРИЗНАЧЕННІ ПОКАРАННЯ ЗА НЕЗАКІНЧЕНИЙ
ОСОБЛИВО ТЯЖКИЙ ЗЛОЧИН**

У статті запропоновано введення у науковий ужиток поняття «природна справедливість». Дотримання принципу справедливості при призначенні покарання зумовлює необхідність усунення законодавчої прогалини в частині відсутності у нормах Загальної частини Кримінального кодексу України чіткої регламентації верхньої межі покаран-